

एकान्त कथामा अनुभूतिको संरचना

✿शारदा पाण्डे

pandeysharda091@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत अध्ययन साहित्यको समाजशास्त्रसँग सम्बन्धित छ। साहित्यको समाजशास्त्रीय चिन्तनमा आधारित विभिन्न दृष्टिकोणहरूमध्ये अनुभूतिको संरचना बेलायती समाजशास्त्री रेमण्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय अवधारणा हो। यसले कृतिमा समाजका मुख्य तीन पिँडीका बीच अन्तर्सम्बन्ध र क्रियाप्रतिक्रिया हुने र त्यस प्रक्रियामा समुदायले गर्ने विशिष्ट दबाबजन्य अनुभूतिको अभिव्यक्ति कलाकृतिमा हुने अनि पिँडी वा समुदाय तथा तिनका अनुभूतिको अध्ययनबाट समाज विशेषको सांस्कृतिक स्थिति र सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रिया थाहा पाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। यस अध्ययनमा यही मान्यताका आधारमा 'एकान्त' कथाको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा डाक्टर, शङ्करदेव, मास्टर देवलाल जस्ता प्रभुत्वशाली पिँडीले समुदायको प्रभुत्व समाजमा स्थापित गरेको र यसबाट 'ऊ' पात्र, श्रीमती र छोरो अधीनस्थ पिँडी वा समुदाय मानसिक र सामाजिक रूपमा शोषित भई अकालमै मृत्युवरण गर्न बाध्य भएको नेपाली समाजको वास्तविकता चित्रण भएको तथ्य अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ। त्यस्तै कथामा प्रभुत्वशाली पिँडीले आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्ने प्रयासका सन्दर्भमा अधीनस्थ पिँडी तनाव र दबाब खेप्न बाध्य भएको कुराको पुष्टि 'ऊ' पात्रका माध्यमबाट हुन्छ भन्ने निष्कर्ष पनि अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

मुख्य शब्दावली : अधीनस्थ, अनुभूति, पिँडी, दबाब, समाजशास्त्र।

विषयपरिचय

मनु ब्राजाकी ब्राजाकी नेपाली कथाको आधुनिक कालखण्डमा स्थापित भएका नवयुगका स्रष्टा हुन्। वि.सं. २०१९ मा 'भन्याङ' कथाबाट कथायात्रा सुरु गरेका मनु ब्राजाकीका *अवमूल्यन* (२०३८), *आकाशको फल* (२०४२), *तिम्री स्वास्नी र म* (२०४६), *भविष्ययात्रा* (२०५२) र *पारदर्शी मान्छे* (२०६०) गरी पाँचवटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन्। उनका कथामा समाजको सूक्ष्म निरीक्षण गरिएको हुन्छ। नेपाली परिवेशका निम्नवर्गीय जनजीवनमा भेटिने विसङ्गत सामाजिक-आर्थिक शोषण र उत्पीडनका परिदृश्य उनका कथामा चित्रित घटना र पात्रले दिन्छन्। मूलतः तराईको नेपाली जनजीवनको सूक्ष्म अङ्कन पनि उनका कथागत विशेषता हुन्। प्रस्तुत 'एकान्त' कथामा वर्णित समाजले समसामयिक समाजसँग समानधर्मिता कायम राख्दछ। यसर्थ समाजशास्त्रीय दृष्टिले कथामा प्रस्तुत गरिएको समाजका वैशिष्ट्यहरूको साहित्य र संस्कृतिका बिचको सम्बन्धको ज्ञान पनि गराउँछ। कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने क्रममा रेमण्ड विलियम्सको साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको पद्धतिमा अनुभूतिको संरचनालाई आधार मानिएको छ। विलियम्सले साहित्य समीक्षाको मूल आधार अनुभूतिको संरचनालाई बनाएका छन्। उनको मान्यतामा कृतिको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्दा अनुभूतिको संरचनालाई केन्द्रमा राखेर गर्नुपर्दछ। ब्राजाकीको 'एकान्त' कथामा प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ वर्गको सामाजिक र मानसिक प्रतिष्ठामा चोट पुऱ्याएको छ। समाजशास्त्रीय कोणबाट प्रस्तुत कथाको विश्लेषण नगरिएको हुँदा यो आवश्यक रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा *एकान्त* कथामा रेमण्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित अनुभूतिको संरचनाको स्थिति के-कस्तो रहेको छ ? कथामा पिँडी र प्रभुत्वको प्रस्तुति कसरी गरिएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा आधारित भएर प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। *एकान्त* कथामा प्रस्तुत अनुभूतिको संरचनाको स्थितिको पहिचान गर्नु, कथामा प्रस्तुत पिँडी र प्रभुत्वको स्वरूप तथा दबाब र तनावको स्थिति निरूपण गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मूल उद्देश्य रहेको छ।

✿ लेखक त्रिविअन्तर्गत पद्कन्या बहुमुखी क्याम्पसमा उपप्राध्यापकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्य गुणात्मक किसिमको रहेको छ । यसमा आवश्यक सामग्री प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको रूपमा मनु ब्राजाकीद्वारा लिखित *एकान्त* कथालाई लिइएको छ भने यससँग सम्बद्ध अध्ययनहरूलाई द्वितीयक स्रोतको सामग्रीको रूपमा लिइएको छ । यहाँ दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा सामग्रीको विश्लेषणका लागि रेमण्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी मान्यताका आधारमा सैद्धान्तिक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययनमा मूलतः विवेच्य कृतिमा प्रस्तुत पिँढी र प्रभुत्वका सन्दर्भगत तथ्यहरू निरूपण गरी व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

अनुभूतिको संरचना बेलायती चिन्तक रेमण्ड विलियम्स (सन्, १९२१-१९८८) को समग्र सांस्कृतिक चिन्तनमा पाइने केन्द्रीय मान्यता हो । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा रेमण्ड विलियम्सको अनुभूतिको संरचना महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक चिन्तनमा आधारित सिद्धान्त हो । रेमण्ड विलियम्सले सन् १९५४ मा आफ्नो *प्रिफेस टु फिल्म एण्ड ड्रामाटिक्स ट्रेडिसन्स* लेखमार्फत यस मान्यतालाई प्रथम पटक सार्वजनिक गरेका हुन् । वेल्सको मजदुर आन्दोलनलाई नजिकबाट नियाल्ने मौका पाएका विलियम्सले श्रमिक जनजीवन र त्यहाँको सांस्कृतिक संचेतनालाई गहन अध्ययन पनि गरेका थिए । त्यस क्रममा उनले आफ्नै उपन्यासमा त्यसको सजीव अभिव्यक्ति पनि दिएका थिए (उद्धृत: पाण्डेय, २०७३, पृ. २८) । यसै क्रममा उनले बेलायती प्रभुत्वशाली अभिजात संस्कृति र विचारधारासँग सङ्घर्ष गर्दै संस्कृति, साहित्य तथा समाजसम्बन्धी आफ्ना मान्यता स्थापना गरेका थिए । विलियम्सको अध्ययन संस्कृतिकेन्द्री छ । उनले समाज, संस्कृति र साहित्यको सम्बन्धको व्याख्या गरेका छन् । उनका अनुसार साहित्यकार सामाजिक परिवर्तन र त्यसबिचको सम्बन्धसँग परिचित हुनुपर्छ । विलियम्सका अनुसार संस्कृतिका दस्तावेजी रूप दार्शनिक र सृजनात्मक कृतिहरूमा पाइन्छ । ती कृतिहरूमा मानवीय चिन्तन र अनुभवको अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १७३) । उनले संस्कृति अनुभव पनि हो भनेका छन् । उनका अनुसार विश्वास व्यवस्थापहरू, संस्थाहरू, व्यक्त सामान्य सम्बन्धहरू अर्थात् विचारधाराबाट पर जो चेतनामा हुन्छ, त्यही नै अनुभूतिको संरचना हो (पाण्डेय, २०७३, पृ. ३६) । उनका अनुसार संस्कृति, साहित्य र समाजलाई जोड्ने मुख्य परम्परा हो । विलियम्सका विचारमा आधार र अधिरचनालाई एक समग्र प्रक्रियाका रूपमा हेरिनु पर्छ । साहित्य र संस्कृति त्यत्तिकै भौतिक छन् जति पदार्थ छ (गिरी, २०७०, पृ. १५) । 'कल्चर इज मेटेरियल' कथनलाई यसै सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ । सम्बन्ध सामग्रीको नभई मानसिक संरचना हो, विशिष्ट सामाजिक समूहको अनुभवजन्य चेतना र लेखकले सिर्जना गरेको कल्पनाशील संसारलाई संगठित गर्ने वर्गहरू हुन् (विलियम्स, सन् १९७६, पृ. १९) । रेमण्डले लेखकले कल्पना गरेको सामाजिक समूहको अनुभवजन्य विशेषता हो । उत्पादन पद्धति प्रायजसो दमनकारी नै हुन्छ । यस आधारमा कुनै पनि शासक वर्गले राजनीतिक सत्ता निर्माणका लागि भौतिक उत्पादनको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई स्थापित गर्दछ । सामाजिक र राजनीतिक सत्ताले पुँजीवादी बजार स्थापना गरेका सन्दर्भमा राजनीतिक र सामाजिक सङ्घर्षका लागि गरिने उत्पादन अवश्यै भौतिक उत्पादन हो (उद्धृत : भट्टराई, २०७८, पृ. २९) । यसरी विलियम्स संस्कृतिलाई समग्र जीवन पद्धतिका रूपमा परिभाषित गर्दै यसबाट समाजको स्वरूप बन्छ भन्ने धारणा प्रकट गर्छन् । उनका अनुसार समाज, संस्कृति र साहित्यलाई परम्पराको सूत्रले बाँधेको हुन्छ । कुनै समयमा कुनै एक स्थानमा निश्चित प्रकारका व्यवहार, मान्यता र परम्पराले ठूलो क्षेत्र ओगटेको हुन्छ । जसलाई प्रभुत्वशाली संस्कृति पनि भन्न सकिन्छ । यस सँगसँगै नयाँ परम्पराको स्थापना गर्न चाहने अर्को वैकल्पिक व्यवस्था पनि हुन्छ । यी दुईभन्दा भिन्न प्रकारको उदीयमान व्यवस्था पनि समाजमा हुन्छ (क्षेत्री, २०६४, पृ. ४४) । यसरी समाजमा निरन्तर रूपमा नयाँ मूल्य र व्यवस्थाहरू निर्माण हुँदै जान्छन् । विलियम्सको संस्कृतिसम्बन्धी अवधारणालाई स्पष्ट पार्दै अभि सुवेदी लेख्छन्-विलियम्सले तिन किसिममा संस्कृति देखाएका छन्-प्रभुत्वशाली, अवशेष र भवितामुखी संस्कृति । प्रभुत्वशाली अथवा डोमिनन्ट संस्कृति भनेको समाजमा विचार र शासनको

हैकम चलाउनेहरूले चलाएको संस्कृति हो। एउटा संस्कृतिको रचना गरेर त्यसलाई सर्वमान्य बनाइन्छ।... अवशेष संस्कृतिलाई परम्परादेखि केही न केही प्रभाव राखिआएका रूप भनेका छन्। ती प्रभावशाली हुँदैनन् तर तिनको केही न केही प्रभाव भने रहिरहेको हुन्छ।... भवितामुखी संस्कृतिका दुई रूप हुन्छन्- कि तिनले भइरहेको संस्कृतिको अवस्थालाई चुनौती दिन्छन् कि त ती स्थापित संस्कृतिभित्रै समाहित हुन्छन्। (२०७६, पृ. १२९/१३०)

विलियम्सका विचारमा आधार र अधिरचनालाई एक समग्र प्रक्रियाका रूपमा हेरिनुपर्छ। उनी साहित्य र संस्कृतिलाई अधिरचनाको नभई आधारको अङ्ग मान्दछन्। विलियम्सले तीन पिँढीको चर्चा गरेका छन्। उनका अनुसार पहिलो पिँढी: शासकतुल्य वा प्रभुत्वशाली हैसियतमा रहेको हुन्छ र दोस्रो पिँढीले अधिल्लो पिँढीको प्रभुत्वका विकल्पमा आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्छ। यस क्रममा दबाव र तनावको सिर्जना हुन्छ र त्यसको समाधानमा दोस्रो(तेस्रो) पिँढीले वैकल्पिक बाटो लिन्छ र नयाँ अनुभूतिको संरचना जन्माउँछ (पाण्डेय, २०७३, पृ. ३५)। विलियम्सका यिनै सैद्धान्तिक मान्यताको जगमा मनु ब्राजाकीको एकान्त कथामा पाइने अनभूतिको संरचनाको अध्ययन गरिएको छ। यसमा संस्कृतिको सन्दर्भलाई पिँढीगत आधारमा हेरिएको छ।

विमर्श र परिणाम

मनु ब्राजाकीको एकान्त कथाको 'ऊ' पात्रले पुत्रको मृत्युमा कुनै प्रतिक्रिया जनाउँदैन। ऊ पात्रको छटपटी र अनौठो व्यवहार देखाउनु, पिसाब फेर्न नसक्नु, छातीमा केही जमेको जस्तो गर्नु, उसलाई सताउनेहरूले नै दुःख प्रकट गर्न आउँदा असह्य हुन्छ। ऊ पात्रलाई खोक्रो दया, माया, सद्भाव सहानुभूति सुन्न मन लाग्दैन। नाजुक आर्थिक अवस्थाले गर्दा उपचारको रकम तिर्न सक्दैन। प्रस्तुत कथामा डाक्टर, शङ्करदेव, मास्टर देवलालजस्ता प्रभुत्वशाली पिँढीले समुदायको प्रभुत्व समाजमा स्थापित गरेको छ र यसबाट उपात्र, श्रीमती र छोरो अधीनस्थ पिँढी वा समुदाय मानसिक र सामाजिक रूपमा शोषित भएको छ। प्रभुत्वशाली पिँढीले आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्ने प्रयासका सन्दर्भमा पाठगत विमर्शबाट प्राप्त अनुभूतिको संरचनाको विश्लेषण र त्यसको परिणामलाई यसअन्तर्गतका उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरी यसैका आधारमा निष्कर्षमा पुगिएको छ।

कथाको आख्यान सन्दर्भ

'एकान्त' कथा आडम्बरयुक्त सामाजिक जगमा उभिएको छ। यसमा कथाकारले मुख्य पात्रका रूपमा 'ऊ' लाई उभ्याएका छन्। त्यसैगरी शङ्करदेव, देवलाल, डाक्टर, गौरी आदि खल पात्रले कथानकलाई अघि बढाएका छन्। कथाको आरम्भ 'ऊ' पात्रको छटपटी एवम् अनौठो व्यवहारबाट भएको छ। 'ऊ' पिसाब फेर्न असफल हुनु र उसको छातीमा केही अड्केको वा जमेको जस्तो अनुभव गर्छ। 'ऊ' पात्रलाई दुःख दिनेहरू नै सहानुभूति प्रकट गर्न आउनेहरूबाट भन्नु बाधा उत्पन्न हुन्छ। केही दर्शकबाट घटनालाई मनोरञ्जनका रूपमा लिइन्छ। 'ऊ' पात्रलाई सम्झाउने निहुँमा मृत्युका विषयमा कतिपय महत्त्वपूर्ण विचारहरू पनि राखिन्छ। उसलाई सहानुभूति प्रकट गर्न आउनेहरूबाटै ऊ भन्नु दुःखी बन्दछ। 'ऊ' पात्रलाई खोक्रो दया, माया, सद्भाव र सहानुभूतिको आडम्बर सुन्न मन लाग्दैन। चिकित्सक र कर्मचारीमा मानवीय संवेदनाले भन्दा व्यावसायिकताले बढी काम गरेको हुन्छ। कमजोर आर्थिक स्थितिले गर्दा 'ऊ' पात्रले डाक्टरको बिलसमेत तिर्न सक्दैन। विभिन्न अवस्थामा असहयोग गर्ने रामेश्वरप्रसादकी पत्नी गौरी, चुनावमा भोट नदिएकाले इनारमा पानी भर्न नदिने र उसको छोरालाई स्कुलबाट निकाल्न लगाउने शङ्करदेव, गणितको मास्टर देवलालले गरेको सहानुभूति 'ऊ' पात्रका लागि वितृष्णाको विषयै लाग्दछ। पत्नी रोई कराई गर्दा पनि 'ऊ' पात्रका आँखा रसाउँदैनन्। एकान्तको प्रतीक्षामा रहेको 'ऊ' पात्र चर्पीमा बसेर निस्केपिँछ भने अत्यन्त भावुक बन्दछ र कथा अन्त हुन्छ।

पिँढी र प्रभुत्वको परिप्रेक्ष्यमा अनुभूतिको संरचना

पिँढी र प्रभुत्वको परिप्रेक्ष्यमा अनुभूतिको संरचना 'एकान्त' कथा नेपालको सामन्तवादी संस्कार र संस्कृतिको आडमा रचिएको छ। यस कथामा 'ऊ' पात्र द्रष्टा र भोक्ता बनेको छ। 'ऊ' पात्रको कमजोर आर्थिक अवस्था र उसले भोग्नु परेको सामाजिक र मानसिक उत्पीडन सामन्तवादी संरचनाका परिणति हुन्। प्रस्तुत कथाको सांस्कृतिक पृष्ठभूमि

तत्त्वज्ञान अनुभूतिको संरचना पनि सामन्तवादी सामाजिक संरचनाको सांस्कृतिक उत्पादनका रूपमा तत्कालीन समाजका प्रभुत्वशाली पिँढीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । डाक्टर, मास्टर देवलाल, शङ्करदेवले समाजको शासक वर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आफ्नो पहुँचका बलमा शङ्करदेव र मास्टर देवलालले 'ऊ' जस्ता निम्नवर्गीय पात्रमाथि मानसिक र सामाजिक आघात पुऱ्याएका छन् । चुनावमा भोट नदिएको भनेर इनारबाट पानी भर्न नदिने 'ऊ' पात्रको छोरालाई स्कुलबाट निकाल्न लगाउने शङ्करदेव पनि सिङ्गो शासक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । गणितको मास्टर देवलालले शङ्करदेवको इनारमा 'ऊ' पात्रको छोरालाई स्कुलबाट निष्काशित गरिदिएर सामन्ती समाजको रखबारी र पृष्ठपोषण गरेको स्पष्ट हुन आउँछ । 'ऊ' पात्रको छोराको मृत्युमा सहानुभूति व्यक्त गर्दा मास्टर देवलालको "साँच्चै भन्नु गणितमा यस्तो चलाख विद्यार्थी मैले आफ्नो जीवनभरिमा देखिनँ" (ब्राजाकी, २०५७, पृ.१७०) । यस भनाइले विपन्न वर्गका प्रतिभाशाली सन्तानहरूलाई कसरी सामन्तवादको भुङ्गोले थिचेर सिकार बनाइन्छ भन्ने पुष्टि गर्छ । निमुखा वर्गमाथि षड्यन्त्रको दाउपेच कसरी रोपिन्छ र उनीहरू लाचार मनस्थितिमा बाँच्न विवश पारिन्छन् । त्यसैगरी डाक्टरले विरामी हेरेका नाउमा ८०/८० रुपियाँको बिल र कम्पाउन्डरले ४ पटक सुइ लगाएको ८ रुपियाँ गरी जम्मा ८८ रुपियाँको बिल थमाएर 'ऊ' जस्ता अधीनस्थ वर्गमाथि चर्को आर्थिक शोषण गरेको देखिन्छ । कथामा डाक्टर, मास्टर देवलाल, शङ्करदेव पात्रहरूले प्रभुत्वशाली पिँढीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् र दमनको संस्कृति निर्माण गरेका छन् । नेपाली समाजमा 'ऊ' पात्रले भोगेको जीवन कमजोर आर्थिक अवस्था भएका विपन्न र उत्पीडित समुदायको साझा समस्या हो । कथामा 'ऊ' पात्रका माध्यमबाट तत्कालीन प्रभुत्वशाली समुदायद्वारा शोषित पीडित बनाइएका समुदायको वास्तविक चित्र खिचिएको छ । त्यस्तैगरी कथामा रामेश्वरकी पत्नी गौरीले पनि उपल्लो जातीयताको आडमा सामन्ती संस्कृति र चरित्र प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । रामेश्वरकी पत्नी आफूलाई पतिव्रता सिद्ध गर्न विस्तारै भन्छे "देख्नुभयो, बाहुनीलाई हात हाल्न खोजेको पाप" (ब्राजाकी, २०५७, पृ.१७०) । यस भनाइले कथामा प्रभुत्वशाली वर्गभित्रको संवेदनहीनता र निम्न वर्गका मानिसलाई जे जस्तो व्यवहार गरे पनि स्विकार गर्नुपर्छ भन्ने बाध्यात्मक अनुभूति प्रस्तुत भएको छ । अभिजात वर्गको अमानवीय क्रियाकलापका बाबजुद पनि प्रतिवाद नगर्ने तर आफूभित्रको पीडा दबाउने 'ऊ' पात्रको भूमिकाले तत्कालीन अवस्थामा प्रभुत्वशाली (सामन्ती) वर्गद्वारा जारी राखेको अन्याय र अत्याचारलाई पनि लाचार र निरीह भई स्विकार गर्नुपर्ने अधीनस्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । वास्तवमा तत्कालीन अवस्थामा विपन्न तथा निमुखा वर्गले भोगेको सामाजिक यथार्थ कथामा सामन्तवादी समुदाय वा प्रभुत्वशाली वर्गबाट हेपिनु पर्दाको दुर्दान्त अवस्था तथा मार्मिक अनुभूति जीवन्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसबाट तत्कालीन नेपाली समाजमा आम विपन्न तथा कमजोर वर्गका मानिसहरू सामन्ती संस्कृतिको प्रभुत्वमुनि थिचिएको अनुभूति गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको प्रभुत्वशाली पिँढी र अधीनस्थ पिँढीका बीचमा वैकल्पिक तथा उदीयमान संस्कृतिको उदय र विकास पनि हुँदै गएको देख्न पनि सकिन्छ । छोरो मरेर सहानुभूति दिन आएकाहरूलाई 'ऊ' पात्रले भनेको यस उदाहरणबाट स्पष्ट हुन जान्छ :

"तपाईंहरूका लागि चिया तयार पारौं ?" उनीहरूलाई एकासी साँप कुल्चेजस्तो लाग्यो । भस्किएर फेरि मुखामुख गर्न थाले । हेर्नुस्, हामी त चाँडै दुःख प्रकट गर्न... । "तपाईंहरूले दुःख प्रकट गरिसक्नुभयो, त्यो दुःख मैले ग्रहण पनि गरिसकेँ । अब अबै कति दिन चाहनुहुन्छ ?" (ब्राजाकी, २०५७, पृ. १६९)

'ऊ' पात्रको प्रस्तुत अभिव्यक्ति नेपाली समाजमा उदीयमान नयाँ पिँढीको अनुभूति हो । बाँचुन्जेल अनेक दुःख दिएर सताउने तर मरेपछि औपचारिकता निर्वाह गर्ने देखावटी तथा आडम्बरयुक्त समुदायप्रति 'ऊ' पात्रले व्यङ्ग्य गरेको छ । मुटु तथा मस्तिष्कमा गहिरो चोट परेर न रुनु न हाँस्नुको स्थितिमा पुगेको 'ऊ' आफ्नो छोरालाई असङ्ख्य गाली र थप्पड दिने समाजलाई व्यङ्ग्य गर्दै आफ्नो हृदयको आक्रोश मत्थर पार्ने कोसिस गर्दछ । यसको पुष्टिका लागि प्रस्तुत भनाइ सान्दर्भिक देखिन्छ ।

“एकपटक त उसलाई पनि स्वास्नीभैँ छाती पितेर रुन मन लाग्यो । यसो गर्दा ऊ पनि उपस्थित जनहरूको दया र करुणाले पुरिने थियो होला । तर अत्यन्त घृणा लाग्छ । यसरी असहाय र दयनीय हुने कल्पनाले उसलाई अझ बढी विरक्त पान्यो ।” (ब्राजाकी, २०५७, पृ.१७०)

यसरी ‘ऊ’ पात्रलाई सामन्ती चरित्रका मानिसहरूको खोक्रो दया र माया अनुचित लाग्छ । उसको मनमा त्यस्तो ‘मुखमा राम राम बगलीमा छुरा’ भएका मानिसहरूप्रति घृणाको भाव विकसित हुन्छ । यसरी आफू असहाय र दयनीय हुने कल्पनाले ‘ऊ’ पात्रलाई अझ बढी विरक्त तुल्याउँछ र ‘दुःखको क्षणमा’ भन्ने अभिव्यक्तिले सामन्ती संस्कृतिको विरोध गरेको स्पष्ट हुन्छ । ‘ऊ’ पात्रको यस किसिमको अभिव्यक्ति समाजमा सदियौं वर्षदेखि विकसित हैकमवादी तथा प्रभुत्वशाली पिँढीप्रतिको विरोधको स्वर हो, समाजभित्र विकसित उदीयमान संस्कृति हो जसले तत्कालीन समयमा नयाँ पुस्ता तथा पिँढीको विचारलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । कथामा नेपाली समाजलाई आक्रान्त तुल्याउने प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिविरोधी विचार उदीयमान वर्गमा देखिएको सङ्केत पाइन्छ ।

दबाब र तनावको परिप्रेक्ष्यमा अनुभूतिको संरचना

विवेच्य कथा निम्न आर्थिक अवस्था भएका मानिसको उत्पीडनको कथा हो । कथाको संरचना मूलतः प्रभुत्वशाली सामन्ती संस्कृतिका दबाबमा अर्को समुदायले गरेको विशिष्ट अनुभूतिको संरचनामा आधारित छ । डाक्टर, शङ्करदेव, मास्टर देवलाल र गौरीजस्ता पात्रहरूको आर्थिक, मानसिक र सामाजिक उत्पीडन र सामन्तवादी हेपाहा प्रवृत्तिले ‘ऊ’ पात्रजस्ता विपन्न समुदायका मानिसमा दबाब र तनावको स्थिति देखा पर्छ र विशिष्ट प्रकारको अनुभूतिको संरचना निर्माण भएको छ । कथामा यही जीवनबोधलाई सामाजिक यथार्थको धरातलबाट विश्वासिलो ढङ्गले सार्थक रूपमा उभ्याइएको छ र त्यसैबाट विकृत समाजको एउटा सग्लो पाटोको सजीव चित्र खिचिएको छ ।

सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा विपन्न वर्गले गरिरहेको जीवानुभूति प्रस्तुत कथाको अन्तर्वस्तुको एउटा पाटो हो भने प्रभुत्वशाली सामन्त समुदायको जालभेल एवम् आर्थिक, मानसिक तथा चरम शोषणकारी व्यवहारले सिर्जना गरेको दबाबजन्य अनुभूति अनि त्यसको परिणाम अर्को पाटो हो । ‘एकान्त’ कथाको सुरुवातदेखि नै दबाबजन्य अनुभूति प्रभावकारी किसिमले प्रस्तुत भएको छ । ‘छोरो मर्दैछ’ भन्ने कुराले ‘ऊ’ पात्र अत्यन्त तनावमा परेको छ भन्ने प्रसङ्गबाट विपन्न वर्गका मानिसले तनावमा बाँच्नु पर्ने बाध्यतात्मक परिस्थितिको अनुभूति गर्न सकिन्छ ।

गरिबीको कुचक्रमा बाँचेको ‘ऊ’ पात्रमा छोराको उपचारका लागि डाक्टर र कम्पाउन्डरले दिएको ८८ रुपियाँको बिल कसरी तिर्ने भन्ने विषयले तनाव सिर्जना भएको छ । एकातिर सन्तानको वियोगको पीडा खप्नु परेको छ भने अर्कातिर छोराको उपचारका लागि खर्च भएको रकम कसरी भुक्तानी गर्ने भन्ने समस्याले ‘ऊ’ पात्र अत्यन्त तनावमा परेको छ । त्यसैगरी बाहिर दया देखाएजस्तो गर्ने सामन्ती समाजले देखाएको कृत्रिम सहानुभूतिले भन्नु ठूलो तनाव उत्पन्न गराएको छ । दुःखमा साथ दिएजस्तो गर्ने आडम्बरयुक्त सामन्ती संस्कृतिमा हुर्किएको डाक्टरले प्रभुत्वशाली पिँढीलाई निरन्तरता दिँदै भनेको छ, “मैले कोसिस गरेको हुँ । धैर्य लिनुहोस् ।” डाक्टरपछि कम्पाउन्डर निस्कियो औषधिको व्याग बोकेर । एकछिन उभियो र हातमा एउटा कागतको टुक्रा आग्रहपूर्वक राख्यो । भित्र स्वास्नीको विलाप भन्नुभन्नु चर्कदो थियो । कागत फुकाए हेर्दा ८८ रुपियाँको बिल” (ब्राजाकी, २०५७, पृ. १६९) । यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ वर्गमाथि आफ्नो दबाब कायम गरेको छ ।

यस्तो आडम्बरी सामन्ती संस्कारमा हुर्किएको संवेदनहीनताले ‘ऊ’ पात्रमा भन्नु भन्नु तनावको स्थिति सिर्जना गराउँछ । एकातिर चरम आर्थिक सङ्कट अर्कातिर पुत्र वियोगको विलाप गरिरहेकी पत्नीको मार्मिक र कारुणिक अवस्थाले ‘ऊ’ पात्रमा तनावपूर्ण स्थिति निर्माण भएको छ । शङ्करदेव, देवलाल मास्टर, डाक्टर, गौरीले जुन किसिमको दबाब र तनाव दिएका छन् त्यसलाई संस्कृतिका रूपमा स्विकार गरेको ‘ऊ’ पात्रले छोराको मृत्युमा

देखाएको औपचारिकताले उत्पन्न तनावबाट 'ऊ' पात्रमा विशिष्ट प्रकारको अनुभूतिको संरचना निर्माण भएको छ। अनुभूतिको यस किसिमको संरचना प्रभुत्वशाली सामाजिक व्यवस्थाको उपज हो। यसको एउटा उदाहरण : "ऊ चूपचाप चर्पीतिर लाग्छ। चर्पीभित्र एकछिनसम्म टोलाइराख्छ। यहाँको शान्तिले उसलाई भित्रैदेखि फुकाउँदै छर्दै फुकुलो बनाउँछ। एकान्तको मदानीले सम्पूर्ण विगतलाई मथ्न थालेपछि ऊ एक्कासि टुकुक्क बस्छ र भावविह्वल भएर रुन थाल्छ" (ब्राजाकी, २०५७, पृ. १७०)। यस अभिव्यक्तिमा सामन्ती संस्कार बोकेका अभिजात वर्गप्रतिको दबावको परिणति देखाइएको छ। सामन्ती संस्कारले निमुखा तथा विपन्न वर्ग निस्सासिँदो अवस्थामा बाँच्न विवश थिए। त्यसैले 'ऊ' पात्र दबाव र तनावको उकुसमुकुसको वातावरणबाट मुक्त हुन चर्पीमा गएर भावविह्वल भई रुँदा विशिष्ट अनुभूतिको संरचनामा निर्माण भएको छ। 'ऊ' पात्रको यस किसिमको अवस्थाबाट मानिसमा दयामाया, मानवता, आत्मीयता सबै हराउँदै गएको तथा मानिसले पैसालाई सबैभन्दा महत्त्व दिन थालेको प्रस्ट हुन्छ। मानव सभ्यतालाई नै चुनौती दिने हासोन्मुख यस्तो अमानवीय प्रवृत्तिप्रति कथामा कडा व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ। यो कथाको विचार तत्त्व पनि हो। यसबाट उत्पन्न दबाव र तनावको अभिव्यक्ति मार्मिक रूपमा भएको छ। यसरी यस कथामा प्रभुत्वशाली पिँढीले आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्ने प्रयासका सन्दर्भमा अधीनस्थ पिँढी वा शोषित समुदाय तनाव र दबाव खेप्न विवश भएको तथ्यलाई मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत 'एकान्त कथामा अनुभूतिको संरचना' लेखमा 'ऊ' पात्रले भोगेको दबाव तनावजन्य जीवनदशा र त्यसबीचका उसका विशिष्ट अनुभूति मात्र नभई अनिश्चित उत्पीडनका परिघटनाहरूले निरन्तर रूपमा जन्माएका विशिष्ट अनुभूतिलाई हेर्दा यसमा पिँढीगत अनुभूतिको संरचना सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। नेपाली समाजको वास्तविकतालाई उजागर गरिएको यस कथामा सामन्तवादी नेतृत्वको अमानवीय दुष्चक्रबाट दोस्रो पिँढीका मानिसहरूले भोगिरहेको दबाव र तनावबाट कथामा विशिष्ट अनुभूतिको संरचना निर्माण भएको देखिन्छ। कथामा अभिव्यक्त सामन्ती संस्कार बोकेका अभिजात वर्गप्रतिको दबावको परिणति देखाइएको छ। प्रभुत्वशाली पिँढीको सामाजिक, आर्थिक आधिपत्य र त्यसको प्रभावलाई स्विकार गर्न बाध्य विपन्न समुदायको दारुणिक जीवनदशा र प्रभुत्वशाली पिँढीको सामन्तवादी संस्कृतिलाई बदल्ने प्रयासका बीचको दबाव र तनावपूर्ण सम्बन्धबाट एकातिर विशिष्ट प्रकारको अनुभूतिको निर्माण भएको छ भने अर्कातिर अधीनस्थ पिँढीमा उत्पन्न तनावले प्रभुत्वशाली पिँढीलाई असहज स्थितिमा पुऱ्याएको छ। दुःखको भुमरीमा फसेका व्यक्तिहरूलाई अभि बढी चोट पुऱ्याउन उद्यत देखिने प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ निर्माणको मार्ग प्रशस्त गरेको हुन्छ। तर शोषणले सीमा नाघेपछि अधीनस्थ समुदायमा प्रभुत्वशाली संस्कृतिप्रति असहमतको भाव जागृत हुन्छ। यस कथामा 'ऊ' पात्रको "तपाईंहरूले दुःख प्रकट गरिसक्नुभयो, त्यो दुःख मैले ग्रहण पनि गरिसकेँ। अब अभै कति दिन चाहनुहुन्छ ?" भन्ने अभिव्यक्तिले अभिजात्य वर्गमा एक किसिमको दबाव र तनावको स्थिति सृजना गरेको छ। शङ्कर, देवलाल मास्टर, गौरीले दिएको दबाव र तनावलाई संस्कृतिको रूपमा स्विकारन बाध्य भएको 'ऊ' पात्रको प्रभुत्वशाली संस्कृतिप्रतिको प्रतिरोधी विचारले समाजभित्र विकसित उदीयमान संस्कृतिको सङ्केत जनाएको छ र उदीयमान पिँढीको छुट्टै संस्कृतिको निर्माण भने हुन सकेको छैन।

यसरी यस कथामा सामन्तवादी नेपाली समाजका प्रभुत्वशाली पिँढीको चरित्र र तिनीहरूले अधीनस्थ पिँढीलाई दबाव दिने तरिकाको उद्घाटन गरिएको छ। अधीनस्थ पिँढीले भोगेको तनावलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको यस कथामा उदीयमान पिँढीमार्फत तत्कालीन समाजमा नयाँ पुस्ताको विचारलाई पनि देखाउन कथाकार सफल भएका छन्। यसरी यो कथा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट सफल रचना बनेको छ। यस कथाले नेपाली समाज र त्यसभित्रको जीवनानुभूतिलाई कल्पनाशक्तिका माध्यमबाट विश्वसनीय, मार्मिक र विशिष्ट ढङ्गमा प्रस्तुत गरेको छ र यही यसको प्राप्ति सूचक हो।

सन्दर्भ सामग्री

- गिरी, अमर (२०७०), *सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. ११-४६ ।
- क्षेत्री, उदय (२०६४), *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका उपन्यासको अध्ययन*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रि. वि. ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, मेनेजर (सन् १९८९), *साहित्य के समाजशास्त्री की भूमिका*. चण्डिगढ : हरियाना साहित्य एकेडेमी ।
- ब्राजाकी, मनु (२०५७), *नेपाली कथा*. भाग ४. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७८), *सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ (दो.संस्क.)* काठमाडौं : भुँडीपुराण ।
- विलियम्स, रेमण्ड (सन् १९६०), *कल्चर एण्ड सोसाइटी*. न्युयोर्क : एन्चोर बुक्स ।
- " " (सन् १९७६), *कि वर्ड्स : अ डिक्सनरी अफ कल्चर एण्ड सोसाइटी*. यु.के. : अक्सफोर्ड ।
- सुवेदी, अभि (२०७६), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (दो.संस्क.)* काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. १२४-१३९ ।